

Maryna Fedoriuk

Czerniowiecki Uniwersytet Narodowy im. Jurija Fedkowycza

**Specyfika funkcjonowania form adresatywnych
w językach polskim i ukraińskim
(uwagi wstępne)**

Forma adresatywna jest specyficzną jednostką językową, której stosowanie w aktach komunikacyjnych może powiedzieć bardzo dużo o charakterze komunikowania i wzajemnym traktowaniu się interlokutorów. W tworzeniu relacji między ludźmi formy adresatywne odgrywają istotną rolę. Charakter nawiązanego kontaktu i ustanowionych relacji między interlokutorami jest wynikiem oddziaływania obiektywnych i subiektywnych czynników, determinowanych społecznie oraz intencjonalnością nadawcy. Czynniki te wpływają na wybór określonej formy adresatywnej, w której ujawnić się może ekspresywność i ocena. Regulowanie tych relacji okazuje się tym trudniejsze, gdy dotyczy komunikacji, wychodzi poza ramy wewnętrznych kulturowych zasad, reguł etykiety językowej oraz możliwości systemowych konkretnego języka. Nadawca bowiem, stosując pewien komunikat, powinien być świadomy tego, jak jego forma (wybrane środki językowe dla wyrażania intencji) zostanie odczytana i zinterpretowana poprzez odbiorcę, należącego do nieco innej kultury. Dlatego bardzo ważne są prace wskazujące na owe kulturowe i językowe różnice w użyciu na pierwszy rzut oka analogicznych środków językowych, które jednak nie zawsze można uznać za ekwiwalentne. Podejmując porównawczą analizę ich występowania w konkretnych kontekstach, należy uwzględnić wszystkie czynniki o charakterze systemowym i pragmatycznym.

Celem niniejszego artykułu jest analiza funkcjonowania form adresatywnych w językach polskim i ukraińskim z uwzględnieniem istniejących pod tym względem różnic kulturowych.

1. Wstęp

Dokonując wyboru formy adresatywnej, mówiący ma do dyspozycji pewne możliwości systemowe konkretnego języka, korzysta więc z obecnego w nim repertuaru środków wyrażania adresatywności. Jak wiadomo, człowiek, ucząc się kolejnego języka już w wieku starszym niż 5 lat, wykazuje skłonność do narzucania językowi obcemu cech właściwych ojczystemu. Wyraża się to poprzez kalkowanie oraz dosłowne przenoszenie struktur powierzchniowych. Język ojczysty jest swoistym

kodek kulturowym. Dlatego użytkownik często przenosi reguły języka ojczystego na inny język komunikowania się. Bywa to przyczyną interferencji językowych, a poniekąd i nieskuteczności aktu komunikacyjnego.

W wypadku języków polskiego i ukraińskiego mamy do czynienia z różnymi drogami rozwoju etykiety językowej, której częścią są formy adresatywne jako elementy aktów grzecznościowych¹. W polskiej tradycji odczuwane są skutki zdominowania na pewnym etapie językowej sfery grzecznościowej przez etykietę – czy szerzej: kulturę – szlachecką. W realiach ukraińskich zaznacza się wariantywność w interpretacji norm etykietałnych i językowych, która jest determinowana głównie historycznie złożonymi warunkami bezpieczeństwa na początkowym etapie kształtowania się systemu adresatywnego. Tak zwana wielotorowość kultury zwracania się do rozmówcy jest efektem tolerowania obecnych w tym systemie różnych wzorów i modeli form adresatywnych.

Celem mojego artykułu jest konfrontacja i opis systemów adresatywnych obydwu języków oraz próba wskazania takich odpowiedników poszczególnych form, które pozwoliłyby na skuteczną komunikację interpersonalną pomiędzy Polakami a Ukraińcami.

2. Analiza kontrastywna funkcjonowania form adresatywnych w polskim i ukraińskim systemach językowych

Opisując specyfikę funkcjonowania form adresatywnych obydwu badanych języków, będę korzystała ze schematu analizy systemów adresatywnych zaproponowanego przez ukraińskiego badacza Mariana Skaba². Autor podkreśla, że „stworzenie tego schematu ważne jest nie tylko dla porządkowania skutecznych i obiektywnych studiów funkcjonowania analizowanych nazw w żywym mówieniu kolokwialnym, ale też dla badania i modelowania systemu adresatywnego pojedynczego użytkownika i systemu adresatywnego narodowego”³. I chociaż ten schemat trudno uznać za uniwersalny i może być on jeszcze uzupełniany, czego autor bezsprzecznie miał świadomość, w wypadku analizowania spokrewnionych języków jest całkiem przydatny i pozwala analizować nie tylko podobieństwa, ale też wskazać na specyfikę funkcjonowania form adresatywnych wewnątrz każdego z systemów językowych.

2.1. Wybór sposobu wyrażania adresatywności / apelacji (ujęcie Mariana Skaba)

Według M. Skaba wybór sposobu przejawia się w uzgodnieniu znaczenia gramatycznego reprezentantów podmiotowej i predykacyjnej części treści apelacji⁴.

¹ M. Marcjanik, *Typologia polskich wyrażen językowych o funkcji grzecznościowej*, [w:] *Polska etykieta językowa*, red. J. Anusiewicz, M. Marcjanik, Wrocław 1992, s. 29 (Język a Kultura, t. 6).

² *Коллективна монографія Українська система найменувань адресата мовлення*, ред. М. Скаб, Чернівці 2008, s. 8–17.

³ *Ibidem*, s. 8–9. Fragment w tłumaczeniu autorki artykułu.

⁴ M. Скаб, *Грамматика апеляції в українській мові*, Чернівці 2002.

Autor wprowadza termin „apelacja” na określenie wszystkich możliwych środków wyrażania adresatywności, rozumiejąc przezeń przede wszystkim odrębną sferę funkcjonalną, sposoby apelacji definiuje jako „kompleksowe środki markowania adresatywności przez formalne wskaźniki osoby i liczby czasownika oraz wskaźniki liczby rzeczownikowych zaimków drugiej osoby *ty, wy*, pierwszej osoby liczby mnogiej *my* oraz przymiotnikowych zaimków *twój, wasz* we wszystkich przypadkach, a poniekąd i leksykalno-semantyczne nasycenie nazwy adresata mówienia”⁵. Skab przeciwstawia sposobom apelacji konkretne formy adresatywne, rozumiejąc pod tym pojęciem jednostki różnych poziomów struktury językowej, które „biorą udział w markowaniu sytuacji apelacji (zwracania się) – formowaniu, wypełnianiu sposobów apelacji”. Do konkretnych form adresatywnych odnoszą się zaimkowe, rzeczownikowe nazwy adresata mówienia, będące wykładnikami podmiotowej części treści apelacji.

Wśród wymienionych przez M. Skaba sposobów mniej lub bardziej charakterystycznych dla ukraińskiego systemu adresatywnego („tykanie”, „wykanie”, „onkanie”, „onikanie”) za centralne można uważać „tykanie” i „wykanie”, wywodzące się z opozycji zaimków *Ty / Wy* (którą w międzynarodowym obiegu przyjęto nazywać „podziałem na zaimki typu *T* i *V*” (termin ten został wprowadzony przez R. Browna i A. Gilmana⁶). Inne sposoby Ukraińcy wykorzystują współcześnie rzadko, często w celu stylizacji mówienia obcokrajowców albo w kontekstach ironicznych. I chociaż podobną opozycję zaimków *Ty / Wy* można obserwować w innych słowiańskich językach (np. czeski *Ty / Wy*, białoruski *Ты / Вы*, rosyjski *Ты / Вы*), językach grupy germańskiej (np. niemiecki *Du / Sie*) i językach grupy romańskiej (np. francuski *Tu / Vous*, włoski *Tu / Lei*), polski system adresatywny pod tym względem jest zupełnie inny (i na tym właśnie polega jego swoistość).

Centralne miejsce w polskim systemie adresatywnym zajmują sposoby tak zwanego tykania (np. *mamo [ty]*, *zrób to*) i „onkania” (np. *niech mama [pani = ona] to zrobi*), co pozwala wnioskować, że w przeciwieństwie do ukraińskiego systemu adresatywnego (który jest drugoosobowocentrycznym) ten system jest trzecioosobowocentryczny, ponieważ żadne z podjętych na początku XX wieku prób zamiany formy *pan* na zaimek drugiej osoby liczby mnogiej *wy* z funkcjonalnym znaczeniem drugiej osoby liczby pojedynczej nie powiodły się. Inne wymienione przez M. Skaba sposoby apelacji tak samo funkcjonują jeszcze do dziś w mówieniu Polaków, jednak występują rzadko i zanikają pod naciskiem procesów globalizacyjnych. Agnieszka Szarkowska w artykule *Formy adresatywne w przekładzie z języka angielskiego na polski* zwraca uwagę na to, że chociaż w repertuarze języka polskiego nie ma klasycznego zaimka typu *V*, to jednak coraz częściej tacy badacze jak Romuald Huszcza⁷ i Gerald Stone⁸ mówią o rzeczownikach *pan / pani / panie / panowie / państwo* jako

⁵ М. Скаб, *Прагматика апеляції в українській мові*, Чернівці 2003, s. 18–19.

⁶ R. Brown, A. Gilman, *The Pronouns of Power and Solidarity*, [w:] *Style in Language*, red. Y.A. Sebeok, Cambridge, MA 1960, s. 254.

⁷ R. Huszcza, *Honoryfikatywność: gramatyka, pragmatyka, typologia*, Warszawa 1996.

⁸ G. Stone, *Pronominal Address in Polish*, „International Journal of Slavic Linguistics and Poetics”, t. 23: 1981, s. 55–76.

o substytutach zaimka drugiej osoby w relacjach oficjalnych, co pozwala powiedzieć, że *pan / pani / panie / panowie / państwo* są funkcjonalnymi zaimkami, występującymi poprzez odwoływanie się do „onkania”⁹.

2.2. Wykorzystanie odrębnych wyrażeń nominalnych

Wśród wykorzystywanych odrębnych nazw adresata mówienia wyróżniamy jednosłowne i rozbudowane, które z kolei można podzielić na:

2.2.1. nazwy jednosłowne obejmujące:

- a) **nazwy własne**: pełne, skrócone, zdrobniałe, np. imiona: pol. *Małgorzato, Jakubie, Małgosiu, Kubo, Agatko, Pawełku*, ukr. *Анастасіє, Мирославе* (męskie), *Настю, Славо, Мариночко, Івасику*; nazwisk: pol. *Zagórski, Tomanek*, ukr. *Юрійчук, Іваненко*, i patronima w ukraińskiej tradycji nazywania: *Володимирівна, Віталійович*;
- b) **nazwy ogólne (pospolite)**, do których zaliczamy zarówno **rzeczownikowe**: pol. *tato, człowieku, panie* itp.; ukr. *мамо, чоловіче, пане* itp. i **przymiotnikowe** nominacje pol. *wielce szanowny, szanowny, drogi, kochany*; ukr. *вельмишановний, шановний, дорогий, коханий*.

Wśród nazw jednosłownych wyodrębniamy poszczególne grupy:

- etykietalne, które dążą do uniwersalności ze względu na swój semantyczny odcień (uniwersalne pol. *panie* i potencjalnie uniwersalne, rywalizujące między sobą ukr. *пане, добродію, товаришу, громадянине*);
- nazwy wskazujące na osobę z określeniem (lub bez) płci, wieku, np. pol. *mężczyzno, kobieto, chłopaku / dziewczyno; człowieku, dziecko*; ukr. *чоловіче / жінко (жіночко), хлопче / дівчино (хлопчику / дівчинко), молодче / молодице, юначе / юнко* (w rodzaju żeńskim bardzo rzadko używane); *людино, дитино, дитя*;
- nazwy uwzględniające stopień pokrewieństwa w rodzinie: pol. *tato / tato, babciu, dziadku, siostró, bracie, ciociu, wuju* itp., ukr. *мамо / тату (батьку), бабусю / дідусю, сестро / брате, тітко / дядьку* itp.;
- nazwy o charakterze relacji zachodzących pomiędzy interlokutorami w mikrogrupie, np. pol. *przyjacielu, kolego, kumplu, ziomku*, ukr. *друже, приятелю, товаришу, брате, земляче*;
- nazwy oznaczające zawód, sferę działalności, obejmujące stanowisko w pracy: pol. *doktorze, kierowco, nauczycielu*, ukr. *лікарю, водію, вчителю*; *redaktorze, poeto, śpiewaku*, ukr. *редакторе, поете, співаче*; pol. *kierowniku, dyrektorze, prezydencie*, ukr. *керівнику, директоре, президенте*, przy czym w polskim systemie jako wyróżniki grzeczności nazwy te funkcjonują tylko w połączeniu z tytułem *pan*, a w języku ukraińskim w niektórych kontekstach akceptowane mogą być w użyciu na dwa sposoby (zarówno z tytułem, jak i bez);
- tytuły akademickie i naukowe (T1+T2): pol. *jego magnificencja, panie dziękuję, panie profesorze, panie doktorze*, ukr. *пане ректоре, пане декане, пане професоре, пане доценте*;

⁹ A. Szarkowska, *Formy adresatywne w przekładzie z języka angielskiego na polski. Studia nad teorią, praktyką i dydaktyką przekładu*, „Rocznik Przekładoznawczy”, t. 2: 2006, s. 212.

- nazwy okazjonalne, indywidualno-ekspresywne, merytoryczne: pol. *słoneczko, sokole, żabko, skarbie*, ukr. *сонечко, пташечко, перепілочко, рибонько, голубе*.

Omawiając użycie poszczególnych wyrażen nominalnych należących do wyżej wymienionych grup, można szczegółowo opisywać możliwe konteksty użycia każdej z form w konkretnych sytuacjach komunikacyjnych, lecz w niniejszym artykule podejmuję próbę wskazania na najbardziej charakterystyczne cechy, które da się określić postulatywnie, mianowicie: obecność i wykorzystanie nazw uniwersalnych w polskim i ukraińskim systemie adresatywnym i ich możliwe kombinacje z kwalifikującymi nazwami. Jeżeli w polskim języku mamy uniwersalną nazwę adresatywną *pan / pani*, stosowaną do odbiorcy niezależnie od wieku (omijając tym samym odcień tabuizowanej przez etykietę semantyki starości), znajomości i rangi, w ukraińskiej etykiecie musimy balansować, używając wariantów *пане / пані, добродію / добродійко* (spotykane współcześnie niestety znacznie rzadziej w języku mówionym), *товаришу, громадянине*, które znaczeniowo dążą do tej uniwersalności, jednak nie mogą być równoznacznymi i trafnymi w większości sytuacji komunikacyjnych. Obok nich Ukraińcy często odwołują się do użycia nazwy z semantyką wieku i charakterystyką płci *чоловіче / жінко (жіночко), хлопче / дівчино* w odniesieniu do nieznajomych adresatów (ponieważ zwracając się do znajomych adresatów, korzystają z nazw własnych). Chociaż nazwa adresata *pan* jest najbardziej zbliżona do uniwersalnej, co odzwierciedlają słowniki języka ukraińskiego, wciąż musimy liczyć się jeszcze z regionalną specyfiką używania form adresatywnych (w regionach Ukrainy środkowej i wschodniej wykorzystanie nazwy *pan / pani* w mówieniu potocznym wywołuje u odbiorców zdziwienie). Powstaje pytanie: dlaczego w ukraińskim systemie adresatywnym nie ma żadnej nazwy odpowiadającej polskiej formie *pan / pani*? Najpewniej dlatego, że polski system ukształtowany jest tak, że *pan / pani* może występować zarówno jako nazwa (przy tym często w połączeniu z tytułem wskazującym na pełnioną przez odbiorcę funkcję społeczną), jak też jako formalny wskaźnik sposobu „onkania”. W ukraińskim systemie mamy odpowiednik tego formalnego wskaźnika w postaci zaimka *ви*.

2.2.2. Rozbudowane wyrażenia nominalne, które mogą zawierać tylko nazwy ogólne, np. pol. *panie Prezydencie*, ukr. *пане Президенте, товаришу лейтінанте, пане полковнику (пане полковник)*; albo zarówno ogólne, jak i własne, np. pol. *pani Katarzyno, pani Basiu, pani Nowakowska, pan Wielopolski*, ukr. *пані Оксано, пані Іванюк, Вікторе Андрійовичу*.

Wyżej wymienione wyrażenia nominalne są różnego rodzaju kombinacjami poprzednio omówionych nazw jednosłownych, zawierających dwa i więcej elementów, połączonych według pewnych reguł, wynikających ze specyfiki kształtu narodowego systemu adresatywnego i sfery komunikacyjnej, w której owe jednostki językowe powinny być stosowane.

Mówiąc o różnicach w funkcjonowaniu form adresatywnych w języku polskim i ukraińskim, należy przede wszystkim pamiętać o zachodniosłowiańskiej tradycji rozbudowanego tytułowania wschodniosłowiańskiej tradycji używania imion połączonych z patronimami w sytuacjach oficjalnych w odniesieniu do znajomych

adresatów mówienia. Charakteryzując ukraiński system adresatywny w całości, warto zwrócić uwagę na to, że w odróżnieniu od systemu rosyjskiego dla ukraińskiej etykiety językowej charakterystyczne jest krzyżowanie wschodniosłowiańskiej i zachodniosłowiańskiej tradycji nazywania. To znaczy, że język ukraiński w kwestii wykorzystania tytułów i patronimów zajmuje przejściowe i dość umiarkowane stanowisko: z jednej strony w odpowiednich sytuacjach komunikacyjnych, gdzie zgodnie z regułami ukraińskiej etykiety językowej powinna być widoczna stratyfikacja społeczności, Ukraińcy korzystają z tytułów (zjazdy, konferencje itp.), ale w sytuacjach oficjalnych „trochę niższego poziomu” już tego tak rygorystycznie nie przestrzegają (np. w komunikowaniu się kolegów w ramach jednej uczelni nawet podwładny w stosunku do szefa korzysta z nazw własnych, zwłaszcza formy *imię + patronim*). I tutaj warto zwrócić uwagę, że niedopuszczalnym z pozycji współczesnej ukraińskiej etykiety językowej będzie mieszanie tradycji tytułowania ze wschodniosłowiańską tradycją użycia nazw własnych. Otóż użycie formy *pan / pani* obok imienia i patronimu uchodzi za niestosowne. Może to wywołać pewną komplikację albo dyskomfort u mówiącego w języku ukraińskim Polaka, który przyzwyczajony jest do tego, że użycie nazw własnych w polskim systemie etykietałnym ogranicza się do sfery relacji nieoficjalnych. Natomiast Ukraińcowi trudno sobie wyobrazić, jak korzystając z formy *pani + imię*, można używać zdrobnień albo imion skrótowych, ponieważ kojarzy mu się to z familiarnością albo z ironią. W polskim systemie taka kombinacja jest możliwa i traktuje się ją jako formę przejściową od *pan / pani* do bycia z kimś na „ty”, czyli w relacjach poufałości (tak może powiedzieć osoba starsza do znajomej osoby młodszej, szef do podwładnego, pracujący od dawna w jednym miejscu koledzy)¹⁰. Polskiej formie *pan / pani + imię* odpowiadają w języku ukraińskim dwa możliwe warianty przekładu w zależności od kontekstu: *pan / pani + imię* albo po prostu *imię*, przy użyciu jednak „wykania”.

I na koniec, w odróżnieniu od polskiej etykiety językowej, gdzie jako nieuprzejmość uważa się mówienie sobie *per pan / pani + nazwisko*¹¹, zgodnie z ukraińską etykietałną językową takie formy należy odbierać jako grzeczne¹².

3. Pragmatyczne presupozycje wykorzystania form adresatywnych w komunikacji interpersonalnej

Jurij Prochorow i Iosif Sternin mówią o trzech głównych modelach opisu form językowych: sytuacyjnym, aspektualnym oraz parametrycznym¹³. W swoich rozważaniach odwołują się przede wszystkim do modelu sytuacyjnego, który przewiduje opis zachowań komunikacyjnych w ramach standardowych sytuacji komunikacyjnych. Ten model jest najbardziej informacyjny na początkowym etapie badań o charakterze kontrastywnym.

¹⁰ M. Marcjanik, *Grzeczność w komunikacji językowej*, Warszawa 2008, s. 47–50.

¹¹ K. Pisarkowa, *Jak się tytułujemy i zwracamy się do drugich*, „Język Polski”, t. 59: 1979, z. 1, s. 5–17.

¹² М. Скаб, *Прагматика апеляції в українській мові*, op. cit., s. 43.

¹³ Ю.В. Прохоров, И.А. Стернин, *Русские: коммуникативное поведение*, Москва 2006, s. 86–88.

Posiadając podstawową wiedzę o językowych i kulturowych zróżnicowaniach w funkcjonowaniu form adresatywnych w systemach polskim i ukraińskim, konieczną zasadą stosowności przy dokonaniu wyboru właściwego odpowiednika konkretnej formy adresatywnej będzie także wychodzenie z pewnych presupozycji o charakterze pragmatycznym.

Do pragmatycznych presupozycji aktu komunikacyjnego należą:

- a) presupozycja znajomości (odbiorca to znajomy, mało znajomy, niezajomy);
- b) presupozycja wieku (odbiorca to rówieśnik, starszy lub młodszy);
- c) presupozycja statusu społecznego (pozycja społeczna odbiorcy jest wyższa lub niższa od pozycji mówiącego albo ich pozycje są porównywalne);
- d) presupozycja warunków przebiegu aktu komunikacyjnego (oficjalność lub prywatność).

Te presupozycje są czynnikiem indykatywnym w procesie wyboru przez nadawcę potrzebnego wyrażenia nominalnego przy identyfikowaniu, a więc i kwalifikowaniu odbiorcy. Każda z presupozycji przechodzi fazę uświadamiania przez nadawcę i krzyżuje się z regułami etykiety językowej i ogólnie przyjętymi tradycjami nazywania.

Wiktorija Rajlanowa proponuje dwa typy charakterystyki adresata mówienia: automatyzowany i dezautomatyzowany¹⁴. Przy charakterystyce automatyzowanej wybrana przez nadawcę forma adresatywna powinna odpowiadać nie tylko oznakom dyferencyjnym odbiorcy i relacjom zachodzącym między nimi, lecz także warunkom komunikowania się i regułom etykiety językowej. Inaczej mówiąc, charakterystyka automatyzowana wymaga przyjęcia równorzędności funkcji społecznych adresata i obowiązujących stereotypów językowo-etykietalnych. Od charakterystyki automatyzowanej dezautomatyzowana różni się tym, że w kwestii wyboru przez nadawcę właściwego wyrażenia nominalnego najważniejszą rolę odgrywa jego indywidualna decyzja, a nie normy etykietalne czy językowe stereotypy nazywania. Nadawca specjalnie używa nieprzewidywalnej w tej sytuacji językowej nazwy, generalnie po to, żeby wnieść dodatkowy odcień znaczenia komunikowania się, demonstrując w ten sposób strategię naruszenia dystansu komunikacyjnego. Oba typy kształtują system oceny znaczeniowej adresata mówienia.

W każdym wybranym wyrażeniu nominalnym powinna być odczytywana kwalifikacja odbiorcy dokonana przez nadawcę. Taka kwalifikacja dokonuje się według pewnej hierarchii, na szczycie której będzie znajomość / niezajomość adresata komunikatu. Uwzględniając to, można by podzielić wszystkie automatyzowane wyrażenia nominalne na dwie grupy: charakteryzujące osobę znajomą i niezajomą.

Posiadając natomiast wiedzę o cechach osobowości odbiorcy o charakterze zachodzących relacji interpersonalnych, nadawca ma możliwość na różne sposoby charakteryzować odbiorcę. Jednak nawet w sytuacji tej znajomości nadawca często dokonuje automatyzowanej kwalifikacji odbiorcy bez żadnej kreatywności językowej.

Jeżeli zaakceptować deterministyczne stanowisko Basila Bernsteina wobec stosowania jednostek językowych w interakcji społecznej, okaże się, że nabycie

¹⁴ В. Райлянова *Семантичний простір звертання в сучасній російській мові*, Автореф. дис. канд. філол. наук, Дніпропетровськ 2001, 20 с.

pewnego poziomu kompetencji komunikacyjnej jest determinowane głównie uwąskownikami społecznymi, czyli w sytuacji posiadania przez użytkownika języka tylko jednego z kodów¹⁵ jest ono ograniczone. Posługiwanie się kodem ograniczonym lub rozwiniętym wskazuje na te możliwości językowe człowieka, w ramach których może kształtować się jego kompetencja komunikacyjna.

Spróbujmy scharakteryzować teraz specyfikę użycia form adresatywnych przy zastosowaniu każdego z kodów. Cechy kodu ograniczonego przy stosowaniu form adresatywnych to: użytkownik dokonuje wyboru formy adresatywnej w sytuacji zwracania się zgodnie ze stereotypami, głęboko zakorzenionymi w świadomości, dąży do odwzorowania i naśladowania (*jeżeli w mojej rodzinie, szkole, otoczeniu zwracają się w taki sposób, jest to prawidłowe*), postępuje językowo tak, jak inni użytkownicy języka, uznani przez niego za autorytety, akceptuje normy socjolektalne bez orientowania się na ogólnie przyjęte kodyfikowane etykietałno-językowe normy, przy nawiązywaniu kontaktu często unika konkretnej nominacji odbiorcy mówienia, stosując inne środki o charakterze fatycznym (np. *Hej, Hallo, Tej*), omija poszczególne normy etykietałne (np. tradycję tytułowania w polskiej etykietałce językowej oraz wyłączenia z pola stosowania sposobu apelacji per „ty” do osób nieznamomych zarówno w polskiej, jak i w ukraińskiej tradycji etykietałnej zwracania się); stosowane zwroty grzecznościowe nie wyróżniają się właściwym doborem (użytkownik stara się omijać w swoim mówieniu rozbudowane zwroty adresatywne).

Z kolei cechy posiadania kodu rozwiniętego przy stosowaniu form adresatywnych to: kwestia etykietałności odgrywająca ważną rolę przy doborze nazw w celu określenia odbiorcy wypowiedzi (adresat nieodmiennie będzie tytułowany według reguł etykietały językowej, a w niejednoznacznej sytuacji komunikacyjnej sposób zwracania się zostanie uzgodniony z oczekiwaniami odbiorcy wypowiedzi); wysoka przewidywalność w doborze form adresatywnych w sytuacji oficjalnej ze względu na wiedzę o stosowności konkretnych zwrotów grzecznościowych (zwłaszcza poszczególnych form i rozbudowanych zwrotów adresatywnych) w odpowiednich sytuacjach mówienia; niska przewidywalność w kontaktach prywatnych ze względu na wysoką kreatywność połączenia z innymi jednostkami językowymi tradycyjnie przyjętych form adresatywnych, a zarazem używania konotatywnych nazw odbiorcy komunikatu, które mają okazjonalne pochodzenie (dążenie do kreatywnego indywidualnego użycia formy adresatywnej).

Co prawda to, że człowiek dysponuje w swoim mówieniu kodem rozwiniętym, wcale nie oznacza, iż w każdej sytuacji komunikacyjnej będzie korzystał ze środków językowych właściwych tylko dla kodu rozwiniętego. W sytuacjach potocznych nadawca może nie używać rozbudowanych, historycznie utrwalonych, przyjętych

¹⁵ Mowa tu o teorii B. Bernsteina dotyczącej poziomu kodu językowego: posiadania przez użytkownika kodu ograniczonego lub rozwiniętego. Te kody wiążą się z odpowiadającymi im, zdecydowanie różnymi, formami planowania werbalnego. Każdy z kodów pozwala na tworzenie odpowiednich modeli zachowań komunikacyjnych. W teorii Bernsteina kod jest determinowany strukturą społeczną i jego determinowanie polega na utrwalaniu w słowach określonych „porządków relacji do świata i do rzeczy”, które są efektem wartości przyjętych przez daną grupę społeczną i jej subkulturę. Relacje te decydują o kształcie poszczególnych „procedur planowania werbalnego”, zob. B. Bernstein, *Socjolingwistyka a społeczne problemy kształcenia*, [w:] *Język a społeczeństwo*, red. M. Głowiński, Warszawa 1980, s. 83–119.

etykietalnie zwrotów adresatywnych. A zatem użytkownik posiadający kod rozwinięty może korzystać ze środków z zakresu kodu ograniczonego. Natomiast w wypadku użytkownika posługującego się wyłącznie kodem ograniczonym ta reguła raczej nie działa. Takie wydobycie środków językowych, a zatem i form adresatywnych z różnych odmian językowych i kodów świadczy o zmianach rejestrów językowych przez konkretnego użytkownika. Tyle że posiadacz kodu rozwiniętego ma wiedzę o większej liczbie tych rejestrów i łatwiej zmienia je odpowiednio do danej sytuacji.

Wprowadzone przez Stanisława Grabiasa pojęcie „rejestru językowego”¹⁶ jest bardzo wygodne ze względu na zawartą w nim wskazówkę o możliwości akomodacji językowej. Gdyby wyobrazić sobie system współrzędnych, gdzie osią pionową, czyli paradygmatyczną, będzie styl językowy, a osią poziomą, syntagmatyczną – odmiana językowa, to konkretny rejestr będzie swoistym punktem na skrzyżowaniu tych dwóch osi.

Umiejętność przełączania rejestrów językowych zgodnie z sytuacją mówienia jest więc przejawem kompetencji komunikacyjnej w doborze środków językowych.

4. Wnioski

Z zaproponowanego wyżej opisu wynika, że dla znalezienia właściwego ukraińskiego odpowiednika konkretnej formy adresatywnej języka polskiego potrzebna jest świadomość nie tylko obecności lub nieobecności konkretnych form w repertuarze środków systemu językowego, lecz także możliwości połączenia ze sobą konkretnych typów wyrażen nominalnych odnoszących się do adresata. Ukraińska tradycja nazywania wyłącza na przykład możliwość używania imion własnych, zwłaszcza konstrukcji *imię + patronim* obok tytułu, a polska wymaga dokładnej wiedzy o regułach tytułowania. Oprócz różnicowań językowych wynikających ze specyfiki kształtu samych systemów językowych ważne jest także dokonanie wyboru konkretnych form, przy którym zostaną uwzględnione czynniki o charakterze pragmatycznolingwistycznym, to jest wychodzenie z presupozycji aktu komunikacyjnego i wycucie zmian rejestrów językowych.

Specification of the Functioning of the Forms of Address in Polish and Ukrainian: Preliminary Notes

Abstract

The paper presents the main features of the Polish and Ukrainian traditions of using forms of addresses. The main cultural and language differences are shown as determined by the potential of the Polish and Ukrainian systems of addressing and pragmatic factors.

¹⁶ S. Grabias, *Język w zachowaniach społecznych*, wyd. 2, Lublin 1997, s. 364.